© www.kjnt.ro/szovegtar

6. Orvostudomány és művészet a középkorban. Szentkultusz a középkori járványok idején. Pestis, lepra és az ignis sacer. Gyógyító képzőművészet

Az orvostörténeti szakirodalom úgy tartja, hogy csak a pestis, a lepra és később a szifilisz tudott ahhoz hasonlítható pusztításokat végezni, mint amilyeneket az anyarozsmérgezés.[126] A nagy járványoknak nem csupán kiemelkedő orvostörténeti jelentőségük és demográfiai hatásuk volt, hanem számottevőek a nyomukban járó kulturális változások is.

Egy járvány vagy kiterjedt populációt érintő betegség esetében azt is vizsgálni kell, hogy a társadalom kulturális normarendszere hogyan lépett fel a természeti környezet kihívása ellen. A történeti antropológia különleges feladatának tekinti azt, hogy világossá tegye a társadalmi kockázatot, a testhez való viszony formáit,[127] valamint azokat a társadalmi és kulturális változásokat, amelyek egy-egy pusztító betegség nyomában kialakultak.

A korábbi fejezetekben a Remete Szent Antal középkori legendái és azok festői elbeszélését vizsgáltuk. Tudni kell, hogy a remete tiszteletére a 11. században megalapított antonita szerzetes rend különösen fontos szerepet játszott az európai orvostörténetben is. A rend egy olyan betegség gyógyítását tűzte ki célul, amely a késő középkorban óriási pusztításokat végzett. Ahhoz, hogy el tudjuk helyezni az általuk gyógyított megbetegedést, az anyarozsmérgezést a korszak orvosi kultúrájában, és képet alkothassunk kulturális és társadalmi hatásáról, érdemes szemügyre venni néhányat azon betegségek közül, amelyekkel versengve pusztított a „szent tűz”.

A *pestis*[128] az egyik legpusztítóbb betegsége a középkornak. A Kr. e. 6. századból ismert az athéni pestishullám, majd 531–566 között ütötte fel a fejét az úgynevezett jusztiniánuszi pestis. Prokopp konstantinápolyi krónikás a következőket írja erről a pusztításról:

„Amidőn valamennyi előre megásott temetőgödör és pince megtelt hullákkal, a környező szántóföldeken temették el őket, ahol csak tudták, és amikor ez sem volt elég, felkapaszkodtak a nükeiai városfalak tornyaira, levették a tetőzetet, és a falsorok közé bedobálták a holttesteket. Amikor a tornyok túlnyomó része már tömve volt hullákkal, újból felhelyezték a dögletes tetőket… a bűz napról napra jobban kínozta a város lakóit.”[129]

---

[126] „… le mal de Saint Antoine est l’ergotisme gangreneux, maladie due á l’intoxication par les ergots de céréales, notamment de seigle, et qui faisant au moyan age des ravages qui n’etaient égalés que par la peste, la lèpre et la syphilis.” Kraemer 1950: 14.
[127] Burguière 2000: 62.
[128] A pestisről és a lepráról itt felhasznált orvostörténeti adatok forrása: Schott 1994, Ruffié–Sournia 1984, Gordon 1960, Grmek 1983, Levy 1991.
[129] Schott 1994: 68.

A pestis leginkább a gyors terjedésével és az áldozatok elképesztően nagy számával váltotta ki a világ rettegését. 542-ben Konstantinápolyban naponta ezer áldozata volt. 1347-től háromszáz évig tart egy újabb európai hulláma.[130] A 14. században Európa lakosságának egyharmada, azaz megközelítőleg 25 millió ember lett a pestis áldozata.

19. kép. „Der Doktor Schnabel von Rom" – Doktor Csőr Rómából. Paul Fürst (1608–1666) metszete, 17. század. A csőr tulajdonképpen egy korabeli maszk volt. Fűszereket, gyógynövényeket helyeztek el bele, és azt remélték, hogy ez megvédi használóját a pestistől

Az orvosok tehetetlennek bizonyultak. A hippokratészi hagyomány képviselői úgy vélték, hogy a miazmák, a levegőben és más anyagokban felgyülemlett rothadó részecskék terjesztik. Később mások feltételezték az úgynevezett „contagiumok" létezését, azaz olyan közvetítő anyagokat, amelyek az emberek egymással való érintkezése során terjednek. Néhány város bevezette a karantént (Dubrovnik, Velence), de mivel ez nem volt általános, az intézkedés hatástalan maradt. Rohamosan megnőtt a bűnbánó körmenetek száma, és erősödött a pestises szentek (Sebestyén, Rókus, Rozália) kultusza.

[130] Uo. A 19. században újból több országra kiterjedt: Kína, India, Délkelet-Ázsia, a 20. században Mandzsúria, Indokína, Mongólia. Ma az USA nyugati partvidékén, Dél-Ázsiában és Közép-Afrikában pusztít.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A *lepra* kórokozóinak meghatározására két elmélet született: az egyik a morális magyarázat, mely szerint a betegség Isten büntetése, azaz a pogány életvitel külső bélyege. Különös súlya volt ennek, ha figyelembe vesszük azokat a visszataszító fizikai elváltozásokat, amelyek a leprás betegeken észlelhetők voltak. Az orvosi magyarázat a romlott ételeket vagy romlott levegőt tette felelőssé.

A leprás betegek ellátását az egyház vállalta. 583-ban a lyoni zsinaton a püspökök gyülekezete elhatározta, hogy lepraházakat hoz létre. A leprásoknak jellegzetes ruházatot és kesztyűt kellett viselniük, hangkeltő eszközt (kürtöt, csörgőt, kereplőt) használniuk az egészségesek figyelmének felkeltésére, és ezáltal azok távoltartására. 1225 körül Franciaországban több mint 2000 házban éltek leprás betegek.

A középkorban a lepra hozzátartozott a közélethez.[131] Mivel a betegség lefolyása nem olyan gyors, mint a pestisé (lappangási ideje 2–15 év), szükségessé vált a leprás betegek társadalmi helyzetének a szabályozása. Miután a leprások száma nagyon megnőtt, ám a megbetegedettek adott esetekben még sokáig élhettek, a társadalom egy idő után nem fordulhatott el ettől a csoporttól.

Az első szabályozások kimondták, hogy a megbetegedés a bűnös élet következménye, a beteg tisztátalan, tehát kizárandó a bűntelenek társadalmából. A leprás beteg elvesztette minden született előjogát, az egyedülállók nem házasodhattak, a házasok pedig el kellett hagyják családjukat. A hátrahagyott közösségben elmondták értük a halotti misét, amivel végképp megpecsételték a távozásukat. A lepraházban élők aztán testvéri közösségeket hoztak létre, összeadott vagyonnal és választott vezetővel.

Miután a derék keresztes lovagok is megkapták a betegséget, a lepra nem lehetett továbbra is a bűnösök betegsége, és hamarosan „szent betegséggé" vált. Ennek az lett a következménye, hogy megszűnt a leprásokért mondott halotti mise szokása, és az 1179-es lateráni zsinat úgy határozott, hogy a lepra nem válóok.

Megmaradt azonban a betegség bejelentésének a kötelezettsége. Ez a helység papjának a feladata volt, és az elmulasztása az egyházból való kiközösítést vonta volna maga után. Szükségszerűvé vált a betegség pontos megállapíthatósága, ezért a 13. századtól a bíróságokhoz hasonló bizottságok véleményezték a betegséggyanús eseteket. Az eljárás is hasonló volt: a vádlottat elővezették, megvizsgálták és ítélkeztek. Ha betegnek találták, lepraházba küldték, ott aztán előbb-utóbb úgyis megbetegedett. A 14. századtól fokozatosan visszahúzódott a betegség Európából,[132] egyesek szerint azért, mert a pestis elsősorban a lepraházban összezártakat veszélyeztette.

A *Szent Antal tüze, ignis sacer, ignis gehennalis* elnevezésű betegség[133] a középkorban az áldozatok számát tekintve a pestis és a lepra után a harmadik legpusztítóbb betegség volt.

---

[131] Erről részletesebben lásd Levy 1991.
[132] Schott 1994: 68, 94–95. Napjainkban állítólag 10–15 millióra tehető a leprás megbetegedettek száma. (uo.)
[133] Munkámban természetesen kerültem az anyarozsmérgezéssel kapcsolatban a járvány kifejezést, ám a járványos betegségek társaságában említem, és ezekkel együtt vizsgálom, hiszen az előzőekhez hasonlóan az anyarozsmérgezésnek is számottevő demográfiai hatása volt.

A nem kellően tisztított gabonaliszt miatt látszólag járványszerű, valójában tömeges mérgezés formájában jelent meg. Ez összefüggött a rossz időjárással vagy társadalmi zavargásokkal együtt járó éhínségekkel. Ilyenkor nem került sor a gabona megfelelő kiszárítására, ami lehetővé tette volna a rozson élősködő kórokozó elpusztulását. A nagy éhínségek idején a gabona azonnali felhasználása előmozdította a betegség tömeges elterjedését.

20. kép. Anyarozs (Claviceps purpurea)

Az anyarozzsal nagymértékben szennyezett liszt fogyasztásának hatására előálló betegség az erek szűkületét váltotta ki, a végtagok vöröses elszíneződése után érgörcsökkel és a végtagok elhalásával járt együtt. Az említett vöröses szín, valamint a kísérő égésérzet miatt nevezték Szent Antal tüzének a betegséget.[134]

Az antonita szerzetesrend egyik célkitűzése az volt, hogy szennyeződés nélküli gabonát bocsásson a lakosság rendelkezésére. A rendnek malmai is voltak, ezek jövedelméből próbálta fenntartani a kórházait és a kolostorait.[135] Az antonita kórházkolostorokba került betegek tisztított gabonát fogyasztottak. Ez megakadályozta a mérgezés fokozódását, a betegség súlyosabbá válását.

A betegség megjelenése tehát szoros kapcsolatban volt a rozstermeléssel. Grynaeus Tamás régészeti és mezőgazdasági adatok alapján próbálta meg felmérni különböző ko-

[134] Berde 1940: 221, Hoppál 1998: 84.
[135] Bálint 1977: 151.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

rokra vetítve a magyar nyelvterület rozstermelését. Megállapítja, hogy: „Rozs és (joggal föltételezve) anyarozs is, valamint Szent Antal tüze változó gyakorisággal, tehát mindenütt előfordulhatott az országban."[136] Az antonita kolostorok a magyar nyelvterület peremén történő elhelyezése (Pozsony, Szepesdaróc, Segesvár) nem vezethető tehát vissza csupán a rozstermelésre. Ezért vizsgálja a középkori francia betelepítéseket, a zarándok- és kereskedelmi utakat és ezek esetleges hatását az antoniták megjelenésére. Ezen tényezők közül egyelőre csak a francia telepesek megjelenése az, amely más területekről is megkapja a szükséges megerősítést.[137]

Steven Kaplan megemlíti, hogy egyetlen szöveg sem bizonyítja azt, hogy a kora keresztény monasztikus egyház birtokában lett volna bármiféle speciális évszázados orvosi ismeretnek. Inkább azt a benyomást keltik a szövegek, hogy a szent emberek azért tudtak gyógyítani, mert valamiféle különleges kapcsolatban álltak az Istennel, és a hitük szerint gyógyító eszközük volt például a kereszt, a szentelt víz, a szerzetesi öltözet.[138] Nem is lehet a Remete Szent Antal tevékenységét és mindazt, amit a korabeli híradások elmondanak róla, kapcsolatba hozni a gyógyítással. Szent Atanáz ugyan megemlíti, hogy gyógyítások fűződtek a nevéhez, de ez csak egy általános megjegyzés, amelyet az életrajz írója nem részletez.

A gyógyításról szóló történetek az ereklye Egyiptomból való kihozásának legendájában kapnak legelőször kiemelkedő szerepet, amikor a remete ereklyéjének tulajdonítanak gyógyító erőt. Miután az ereklye Franciaországba került, a remete alakja összefonódik az anyarozsmérgezéses megbetegedésekkel. Az *ignis sacer*ről szóló első adatok Európa nyugati részeiről, a mai Franciaország területéről ismeretesek.

A francia szakirodalom több néven emlegeti a Szent Antal tüze nevű betegséget: „mal des ardents" (tüzes betegség), „feu sacré" (szent tűz), „feu Saint André" (Szent András tüze), „feu Saint Marcel" (Szent Marcel tüze), „feu Saint Antoine" (Szent Antal tüze), „feu d'enfer" (a pokol tüze), névvel illetik a 10. században megjelent betegséget, amely csak a modern idők étkezési higiéniájának megjelenésével egy időben tűnt el.

Egy 1089-ből származó leírás szerint nagyon sok megbetegedett ember látható, megfeketedett végtagokkal, akik vagy szerencsétlenül meghaltak, vagy tovább éltek a sebes kezük és lábuk segítségével közlekedve, és szenvedve testük elváltozásaitól.[139] A betegség rettenetes fájdalmakkal járt. Egy 1519-es leírás szerint a betegek jajgatása nyolc-tíz háznyi távolságig elhallatszott. A hasonló leírások megsokasodnak a következő században, és lehetővé tették a betegség két változatának az elkülönítését. A konvulziós változatát gyakran nevezték Szent András tüzének. Az összehúzódás lassan az összes izomra kiterjedt. A beteg néha égni, máskor ellenkezőleg, megfagyni érezte a végtagjait. A gangrénás változat

---

[136] Grynaeus 2002: 67–72.
[137] A magyar balladák európai kapcsolatainak vizsgálata során erősíti meg Vargyas a francia telepesek ilyen irányú hatását (Vargyas 1976). Egyelőre nem látom bizonyíthatónak a Segesvár vagy Szepesdaróc kiemelt helyét és fontosságát a középkori zarándokutak kapcsán, amint ez bizonyítható például a Saint-Antoine-de-Viennois esetében, amely az Európából Compostellába tartó zarándokok útjába esett.
[138] Kaplan 1984: 83.
[139] Imbault-Huart 1985: 67.

a végtagok gyógyíthatatlan üszkösödésével járt. Gyakori az ábrázolásokon a lángoló végtagok felmutatása.

A megbetegedések legtöbbször az éhínségek idején sokasodtak meg: kedvezőtlen meteorológiai körülmények (kifejezetten esős évszakok), valamint társadalmi válságok idején. Marie-José Imbault-Huart kiemeli, hogy a rozs a középkorban és egészen a 19. századig alapétele volt mind a szegény rétegeknek, mind a gazdagabbaknak. Ezért történhetett, hogy a betegség társadalmi csoportokra való tekintet nélkül pusztított.[140]

Más szerzők azonban nem tekintik a rozst a mindenki ételének. Mivel a betegség az étkezéssel függ össze, elképzelhetőnek tartják, hogy az arisztokrácia és a papság kevésbé volt áldozata, és inkább a szegényebb rétegeket tartják célpopulációnak. André Pierre Sigal statisztikái szerint 93,3%-a a gyógyult személyeknek a szegényebb osztályokból való volt.[141] Hasonló véleménynek ad hangot Benjamin Lee Gordon, valamint Maurce Bariéty és Charles Coury munkája is.[142] Magam is úgy vélem, hogy az az elképzelés, mely szerint a betegség minden társadalmi osztályt érintett volna, csak a többi nagy középkori ragályos betegség esetében érvényes, de hiba lenne egy nem ragályos betegség kapcsán ugyanazt gondolni, mint a pestis vagy a lepra esetében.

A középkori betegségek folyamatában a lelki megtisztulás a gyógyulás nagyon fontos mozzanata volt. Imbault-Huart szerint ezek közé tartozott a Szent Antal tüze is. A betegeket a kórházkolostorokban ápolták, és az ágyukból követhették a misét. Az antoniták gyógymódjai közül elsőnek említi a sebészeti beavatkozást. Ezt követően gyógynövényekből herbateát főztek, és ezzel kezelték a beteg testrészt. A teát akácból, korianderből, mandragóragyökérből és más növényekből főzték. Az úgynevezett szentelt bor („saint vinage", fr.) nevű, különösen hatékonynak tekintett italt a rend által termelt borból készítették, amelyet áldozócsütörtök napján átcsorgattak a szent ereklyén.[143] Az így előállított italból adtak egy keveset a gyógyulni vágyóknak.

André Pierre Sigal kutatása[144] a középkori franciaországi csodás gyógyulásokra irányult. A látványos tünetegyüttesnek és a megbetegedések magas számának okán a „szent tűz" („mal des ardents", fr.) nevű betegség nagyon foglalkoztatta a középkori krónikásokat. A szerző szerint 60 egyéni és 5 csoportos csodás gyógyulásról adnak hírt. A statisztikai adatok szerint (amelyek csupán az egyéni gyógyulásokra vonatkoznak) a női gyógyulások száma sokkal kisebb, mint a férfiakéi, 18 esetet ismernek a 60-ból, azaz 30%-os az arány. A fiatalok aránya hasonlóan alacsony, a gyógyulások 26,6%-a vonatkozik erre a csoportra. És, amint már említettem, a szegények aránya 93,3%, azaz a 60 személyből 56 az alacsonyabb társadalmi osztályokból került ki. A gyógyulások közül csak 9 történt az ereklyétől távol eső helyen, és ezek közül 8 esetben a beteg éppen az apátság felé

[140] Uo.
[141] Sigal 1985: 250.
[142] Gordon 1960: 470, Bariéty–Coury 1963: 383.
[143] Imbault-Huart 1985: 67.
[144] Sigal 1985: 249–250.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

zarándokolt, vagy onnan tért haza. A szerző hozzáteszi, hogy legtöbb beteg a környékről érkezett, csupán két személy jött egynapi járásnál távolabbi helységekből.

Sigal arról ír, hogy milyen előnyei voltak a „szentelt bor" gyógyászati alkalmazásának. Először is, korlátlan mennyiségben újratermelhető volt, és egyszerre nagy mennyiségekben lehetett előállítani. A nagy mennyiségű szentelt bor raktározásának nyomai számos apátságban fellelhetők. A szentelt bor szállítható volt azon betegek számára, akik képtelenek voltak elmenni az apátsághoz. A szerző megemlíti, hogy egyes helyeken csak az ereklyék áthelyezése alkalmával készítettek szentelt bort, de van példa arra is, hogy rendszeresen sor került rá. Így volt ez a Saint-Antoine-de-Viennois apátságban is.[145]

Egyes helyeken a szentelt bor készítése nem feltétlenül az ereklyéhez kapcsolódott: a Soisson városa melletti Septmonts település lakói egy 1128–1129 körül dúló járványt úgy próbáltak megállítani, hogy a Szent Medárdot tisztelő remeték a Szent Gergely kelyhét vitték a település templomába, és az oltárra állították. Ebbe a kehelybe töltötték a bort, és innen itatták az embereket. Majd vízzel töltötték meg a kelyhet, és innen töltötték az emberek edényeibe, hogy mindenki hazavihesse a házába vagy a mezőre, hogy ezáltal véget vessenek a járványnak. Az eset nem egyedi, más helységekből is ismeretesek hasonló leírások.

Egy 1105-ös „tüzes" járvány idején csodás gyógyulásban volt része az arras-i katedrálisban tartózkodó több mint hétszáz[146] betegnek. Az égből csodás módon egy gyertya ereszkedett le, és ennek a viaszán átfolyatták a vizet. Így készült el itt a gyógyulást hozó szentelt ital egy változata.[147]

Henry Brabant a reneszánsz kor betegségeit vizsgálja könyvében.[148] Az *ignis sacer* esetében a kevés reneszánsz kori adat okán kénytelen néhány évszázaddal korábbi adatokkal illusztrálni a betegség tüneteit, felbukkanásait, gyógyítását. Az első franciaországi anyarozsmérgezésről szóló esetek adatai szerint 847-ből származnak, és 1347-ig 28 járványhullám nyomait véli felfedezni. A szerző megemlíti, hogy a gyógyítás egyik első fázisában a szerzetesek megpróbálták elválasztani az élő és megmenthető testrészeket azoktól, amelyeket már végképp elért és felemésztett a betegség. Figyelemre méltó sebészeti tudással rendelkezhettek a szerzetesek, mert sikerrel amputálták a meg nem menthető végtagokat. Az utcákon számos nyomorék ember volt, akik átestek hasonló sebészeti beavatkozáson. A korabeli festmények, illusztrációk ezt rögzítették (például Bosch, Bruegel festményei).

---

[145] Sigal 1985: 50–51.
[146] Más forrás szerint csak 143 az Arras katedrálisában csodás módon meggyógyultak száma (Gordon 1960: 470). Ezt a csodás gyógyulást számadatok nélkül említi Brabant is (Brabant 1966: 92).
[147] Sigal 1985: 49–51.
[148] Brabant 1966.

21. kép. Id. Pieter Bruegel: Koldusok, 1568

Picco della Mirandola egy alkalommal rövid látogatást tett egy ilyen kórházkolostorban, és látta a levágott végtagokat, amelyeket az épület bejárata fölé tűztek a szerzetesek – ma azt mondhatnánk, cégtábla gyanánt. A következő verssorokat írta erről:

„Vidimus ambustos artus atque ossa perenn
Exemplo, ad postes sacri pendentia templi."[149]

A Szent Antal tüzének képzőművészeti megjelenítését vizsgálja Veit Harold Bauer könyve is, számos korabeli metszet, freskó és festmény felvonultatásával.[150] Itt látható az a fametszet, amely egy amputálás pillanatát örökítette meg, és amelynek a címe: Fűrészelés („Serratura", lat.).[151]

[149] Brabant 1966: 94.
[150] Bauer 1973.
[151] Gersdorf könyve 1517-ből, Strasbourg. Újraközli Bauer 1973.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

22. kép. Serratura. Illusztráció Gersdorf könyvéből, 1517 (Közzéteszi: Bauer, Veit Harold: Das Antonius-Feuer in Kunst und Medizin. Berlin, 1973.)

A metszeten a beteg egy támlás széken ül, fejére kendőt borítottak, nem lehet eldönteni ezért, hogy ébren van a műtét alatt, vagy elkábították. Mindenesetre arcvonásai meglepően simák ahhoz képest, hogy éppen a lábát fűrészelik. A műveletet két egyén végzi. Az egyik a beteg lábának felső felét tartja, a másik a fűrészt kezeli és a láb alsó felét fogja. A műtét alá egy nagy tálat helyeztek. A vágás fölötti végtag-részt többrétűen elkötötték, ezzel valószínűleg csökkenteni próbálták a vérveszteséget. A negyedik alak tanúja a műtétnek, látszik, hogy ő azon szerencsések egyike, akik túléltek már egy hasonló beavatkozást: a bal keze csuklóból valószínűleg amputálva van, mindenesetre bekötözték és a másik kezével óvatosan tartja a beteg karját. Tekintete a távolba vész. Igaz, a képen semmi sem utal arra, hogy a beteg a Szent Antal tüze betegségtől szenvedne. Azok, akik a műtétet végzik, nem látszanak szerzeteseknek. Ám az amputálás műveletét végzik, és ezt a technikát az írásos adatok szerint az antonita kórházakban is ismerték.

Egy másik 15. század végéről származó metszeten a már amputált és cégérszerűen rúdra felaggatott végtagok láthatók a Szent Antal feje fölött. A rúd felirata: „Sanctus Anthonius". A képen a remete teljes díszben látható: csuháján a *tau* jele, kezében T alakú botja a csengőcskékkel, ölében a könyve, lábainál a tűz lángjai, előtte egy disznó szaladgál csengővel nyakában. Elmondhatjuk, hogy az ábrázolás felvonultatja a Szent Antal-ikonográfia

minden fontos elemét. Körülötte a könyörgő betegek sokasága látható, egyesek közülük már nyomorékok, és az ajándékaikat nyújtják feléje. A kép címe: *Szent Antal tüzének áldozatai*.[152]

23. kép. Ismeretlen mester: Szent Antal tüzének áldozatai, 15. század vége

1639-ben két szerzetes meglátogatta azokat a kórházakat, amelyek a danthoni apátság irányítása alatt álltak. Elbeszélésük szerint láb vagy kéz nélküli emberek sokaságát látták. Egy helybéli szerzetes több mint egy évszázada levágott elfeketedett végtagokat mutatott nekik.[153]

Tudjuk, hogy azoknak, akik egy amputálás nyomán nyomorékká váltak, megengedték, hogy továbbra is a kolostorban maradjanak, és itt ingyen ellátták őket élelemmel és ruházattal. Nem lehetett túlságosan vidám az élet egy-egy ilyen intézményben, ahol folyamatosan jajgattak a betegek, és a beteg hús bűze elviselhetetlen volt.[154] A korabeli illusztrációkból ítélve, az utcákon általános lehetett a nyomorék emberek látványa.

Brabant beszámol egy 1095-ből származó esetről, amikor feljegyezték, hogy a hamuban sült rozskenyér vérvörössé vált, ám senkinek nem tűnt föl különösebben ez a kö-

[152] 15. század vége, München. Közzéteszi Bauer 1973.
[153] Brabant 1966: 94.
[154] Brabant 1966: 95.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

rülmény. Hiszen, teszi hozzá ironikusan a szerző, a betegségeket a természetfölötti erők okozzák, nem? Minek akkor ezen tovább töprengeni? Majd csak 1597-ben próbálták tudományos kutatások keretében feltárni a megbetegedések lehetséges okait a marburgi Orvosi Egyetemen. Arra a következtetésre jutottak, hogy a betegek olyan rozskenyérből fogyasztottak, amelyet egy akkor *ergot*nak elnevezett penészgomba támadott meg. 1630-ban hasonló következtetésre jutott a Sully hercegének orvosa Franciaországban.

Egy évszázaddal később, 1771-ben egy strasbourgi orvos, Read felismerte a „szent tűz" és az *ergotismus gangrenea* elnevezésű betegségek azonos voltát. Néhány év múlva, 1776. december 31-én négy tudós (Jussieu, Paulet, Saillant és Teissier) bemutatta a párizsi Királyi Orvosi Társaságnak (Société Royale de Medicine de Paris) a *Kutatások a Szent Antal tüzéről* címet viselő tanulmányát. Ebben tudományos módszerességgel kimutatták, hogy a betegséget egy *claviceps purpurea* nevű parazita okozza, amely a rozst támadja meg. Ez a parazita olyan alkaloidákat termel, amelyek mérgező hatással vannak az emberi szervezetre. 1884-ben sikerült azonosítani a két legfontosabb mérgező anyagot: az egyik az idegrendszert támadja meg, és kiváltja az *ergotismus convulsivus* nevű változatát, a másik a vérkeringésben okoz zavarokat, és a betegség másik változatát, az *ergotismus gangrenea* nevűt okozza.[155]

24. kép. Hieronymus Bosch: Koldusok. 15. század vége – 16. század eleje. (részlet) Egyesek id. Pieter Bruegelnek tulajdonítják

[155] Brabant 1966: 96.

Benjamin Lee Gordon angol orvostörténeti összefoglalójában[156] a középkor legérdekesebb betegségének nevezi a Szent Antal tüzét. Megemlíti, hogy Celsus az első, aki két klinikai változatát ismerte a betegségnek. Gordon megjegyzi, hogy valószínűleg más betegségek (például az *erysipelas*) tünetei is keverednek a Celsus második változatában. Gordon néhány oldalas összefoglalója azonban nem tud arról, hogy a betegséget már a középkorban sem tekintették ragályosnak, és tévesen állítja azt, hogy a betegséget kiváltó okokra nem sikerült fényt deríteni.[157]

A betegség német nyelvterületen való elterjedéséről Adalbert Mischlewski munkái adnak áttekintést.[158]

A francia szakirodalom jelzi, hogy némely esetben a gangrénás anyarozsmérgezésben szenvedő betegekkel kapcsolatban használták a Szent Antal tüze („feu de St. Antoine", fr.) megnevezést, ám ugyanazon betegség konvulziós változatát külön betegségként értelmezték, és Szent András tüzének („feu de St. André", fr.) nevezték. Az ilyen esetek nagyon kis számban fordultak elő, és számottevően nem befolyásolták a terminus későbbi alakulását.

A továbbiakban mégis az *ergotizmus*, azaz az anyarozsmérgezés megnevezésére használom,[159] mivel az esetek túlnyomó többségében ezzel kapcsolódott össze.

A nyugati terminológiához hasonlóan a Szent Antal tüze már a korai magyar orvoslásban sem csupán az anyarozsmérgezést, hanem olykor egyéb betegségeket is megnevezett. Egy 1588-as orvosló könyvben a Szent Antal tüzét a köszvénnyel hozzák kapcsolatba: „Chyuz dagadast auagy zent Antal to^{e}zet vo^{e}ro^{e}s ko^{e}zuennek is hyviak."[160] Más források szerint a Szent Antal tüze lehet erysipelas, de furunculus, kelevény, pokolvar, borvirág és folyosó is.[161]

Pápai Páriz Ferenc a betegség okát a következőkben látja:

„A nyavalya esik az epesárnak (bilis) a vérrel együtt az erekben felforrásától és a bőr alá kiverődésétől, az honnan a bőr megtarajosodik, tüzesedik, mely tűz terjed nagy fájdalommal, hévséggel, úgyhogy a nagy hévség miatt fel is csattan a bőr apró hólyagokkal. Nem is egyféle, mert némely igen tüzes és veres, némely veressel sárgállik, némely könynyebb, némely nehezebb."[162]

Továbbá: „Az orbánc a természetnek olyan munkája lévén, mellyel a májról, szűrről és egyéb részekről a belső hévséget kiveri, azért a természetet itt legelsőben is izzasztókkal segíthetni."[163] A következő növények oltják „az orbáncban való tüzet": „Útifű, fülfű, por-

---

[156] Gordon 1960.
[157] „The causes of this epidemic has never been ascertained." Gordon 1960: 470.
[158] Mischlewski 1989a, 1989b.
[159] Ebben a dolgozatban a Szent Antal tüzével szinonim megnevezésekként használom az orvosi nevek mellett az *ignis sacer* és a *szent tűz* megnevezéseket.
[160] Frankovith 1588: 16, idézi Lóránd 1979: 173.
[161] Vajkai 1948: 144.
[162] Pápai Páriz 1984: 366.
[163] Pápai Páriz 1984: 367.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

csin, kövér porcsin, nyers bürök, sóska, szőlőlevél, saláta, rontófű, ebszőlő, paperszénye, békalencse, fűzlevél, rózsa, viola, vízi tök. Amit ezek közül kaphatni, meg kell törni, borban főzni, ruhára rakván véle békötni."[164] Végezetül a következőkkel kell füstölni: „gyanta, mástix, tömjén, aszú veres rózsa, szegfű, mirha, ciprusfaág, aszú zsálya, spikinárd, akár együtt legyenek ezek, akár külön egy része, törjék porrá, vessék szénre, s füstöljék gyakran az orbáncos részt vele."[165]

A gangrénás változat tiszta eseteit ismerték a 20. századi népi orvosi leírások is: „...Kigennyesedik, kivarasodik, ojan kis hójgok jönnek rajta, sürű, sürű pici hójgocskák, oszt az ojan gennyes. Ojan meghatározott körökbe vót, körformája vót, ojan tenyírnyi forma, inkább oális, mint kör. Nem fakad ki, csak bevarasodik, oszt lepucolódik. Csunyább betegság, mint a lisaj. Nem tudom, mitűl kapi az ember, ez nem ragájos. A kezín meg a hónajján jött ki, meg a mejjin, azon a csonton szokott lenni. Vót, akinek a keze fejin vót, meg a kezeszárán. Az ugy süt, mint aki tisztítótűzbe van, az ojan sütős. Már csak rígebben vót, most nem hallani. (Sz. V.-né, sz. 1921.)"[166]

A 20. század közepének hivatalos orvosi meghatározása a következőképpen hangzik: „*Ergotismus*: mérgezés, amelyet az anyarozzsal, *secale cornutum*mal fertőzött gabona lisztje okoz. A középkorban gyakori kórkép. Hangyamászás, zsibbadás, émelygés, hányás, hasmenés tünetekkel kezdődik. Vetélés is előfordul. Az ujjak, a fül és az orr bőre kékesen elszíneződik, hólyag képződik, a hám leválik, s eleinte nagyon fájdalmas, száraz gangraena fejlődik ki, maga a fekély érzéstelen. ~ *gangraenosus (ignis sacer)*. Hasonló tüneteket okoz a gabonaüszög *(ustilago maidis)* is. Ritkábban észlelték az ~ *convulsivus*t. [...] Ez tónusos görcsökkel és contracturákkal járt. Medicinálisan adott *ergotamin* is okozhat gangraenát (például 8 nap alatt beadott s.c. 10 mg összdosis után észlelték)."[167]

Az orbánc (*erysipelas,* lat.) és az anyarozs alkaloidák okozta anyarozsmérgezés (*ergotismus,* lat.) külső tüneti hasonlósága miatt gyakran azonosították a két betegséget.[168] Íme, az *erysipelas* orvosi leírása: „*Erysipelas*: orbánc, Szent Antal tüze: a bőr mindhárom rétegének *pyogen* eredetű, de nem gennyes, hanem savós izzadmánnyal járó heveny, tovakúszó betegsége, melyet súlyos általános tünetek kísérnek. Leggyakoribb okozója a *streptococcus pyogenes (haemolyticus),* ritkábban a *staphylococcus*ok. A kórokozó behatolásához fertőzési kapu szükséges, ami azonban minimálisan kicsi lehet. [...] (~ *idiopaterica*: fellelhető behatolási kapu nélkül keletkezett orbánc.) A betegség kialakulásának feltétele különleges immunbiológiai állapot v. helyi adottság (nyirokpangás!) némely emberen ismételten jelentkezik (~ *recidivans*), másokon mesterségesen sem lehet létrehozni. Hirtelen, magas lázzal, rázóhideggel kezdődik, és ezzel párhuzamosan

---

[164] Pápai Páriz 1984: 369.
[165] Pápai Páriz 1984: 370.
[166] Kótyuk 2000: 79.
[167] Hollán 1969 II: 178.
[168] Kraemer is kiemeli ezt a félreértést (Kraemer 1950: 14). Brabant hozzáteszi, hogy a reneszánsz idejéből van adata arra, hogy az *erysipelas* megnevezésére használják az *ignis sacer* elnevezést (Brabant 1966: 89). Arról is van adat, hogy a reneszánsz idején a szifiliszt nevezik Szent Antal tüzének (Chaumartint idézi Brabant 1966: 90). Ezek az esetek azonban nem voltak túl gyakoriak.

jelentkeznek az első bőrtünetek a fertőzési kapu körül. Éles határral kiemelkedő, vörös, fénylő, tömött tapintatú, néha torzítóan oedemás góc, amely szélein csipkézett nyúlványokkal terjed, és napok alatt egész testtájakat elboríthat. Máskor egy irányba terjed, mögötte gyógyul, mintegy vándorol a testen (~ *migrans*). Felszínén néha savós hólyagok (~ *bollosum*), máskor vérzések (~ *haemorrhagicum*) v. gennyesedés (~ *pustulosum*), a gócból gyulladt nyirokércsíkok indulnak a nyirokcsomó felé. A magára hagyott orbánc 2–3 hétig is elhúzódhat, spontán gyógyul v. halálhoz vezet (szívgyengeséggel). Gyakori kiújulásai elephantiasist okozhatnak az érintett testtájakon. A sulfonamidok és az antibiotikumok alkalmazása óta jelentősen csökkent."[169]

Látható, hogy a két betegség nagyon eltérő okokból alakul ki, és eltérő a lefolyásuk is. A betegség egy adott fázisában azonban egy adott tünet (a bőr vöröses színe) hasonlóságot mutathatott, ami az említett félreértésekhez, majd az anyarozsmérgezés eltűnése után a névösszemosódáshoz vezetett. Figyelemre méltó, hogy az orvosi lexikon is az orbánc neve mellett tünteti fel a Szent Antal tüze megnevezést, mint ennek népi változatát.

Grynaeus Tamás is felhívja a figyelmet arra, hogy a szakirodalomban gyakran összekeverik a két betegséget, bár ezek egészen eltérő eredetűek, más-más kezelést igényelnek, és csak részben hasonlók a bőrtüneteik.[170]

Az orbánc és a Szent Antal tüze megnevezést a Varjas Béla által közreadott 16. századi orvosi könyv még elválasztja:

„az Orbánc es az Szent Antal Twze (...) Ket fele penygh: Az eggyik lassu, ky chyak hogy Ege° es ve° re°os, de Sebe°swles kewl vagyon. Ez az Orbanc. Az masyk megh Sebe°sse°dyk Eseez az Szent Antal Twze."[171]

1764-ben Pápai Páriz Ferenc azonban már nem tesz különbséget a Szent Antal tüze és az orbánc között, de megkülönbözteti a test belsejében a csontokon pusztító orbáncot és a vörös foltos vagy sebes bőrbetegséget.

A két megnevezést szinonimaként használja Bálint Sándor is, az *Érdy codex* egy olyan passzusára utalva, ahol ebben a formában egyáltalán nem említik az orbáncot. Bálint így ír: „A legenda befejező imádsága üdvös tanulságként érezteti velünk, hogy a mindjárt említendő **Szent Antal tüze** nemcsak a testi betegséget, **elsősorban orbáncot jelenti**, hanem jelképesen minden ártalmat, kísértést, amely az ember elvesztésére a gonosz lélektől származik."[172] (Kiemelés tőlem – Sz. M.)

A továbbiakban idézi az Érdy codex-beli Antal-legenda utolsó passzusát. Íme, a szóban forgó szöveg a Volf György által használt írásmóddal:

„O˚rek myndenhato teremtenk wr iſten ky myndennek enghetz zent Anthal Confeſſornak eſſedo^e^zeeſeere halalus tyzet lelko^e^kbe megh ehnytteny es el tawoztathny es zegheen koroknak betegh teſto^e^kben kynnyebſeego^e^t adny. Teegy mynket ees kegyelmeves

---

[169] Hollán 1969: II. 191.
[170] Grynaeus 2002: 108. Grynaeus úgy találja, hogy az orbánc betegségnév nem hozható összefüggésbe a Szent Orbán alakjával, Grynaeus 2002: 37.
[171] Varjas 1943: 539.
[172] Bálint 1977 I: 149.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

az ew zentſſeeses eerdemeenek myatta pokolnak gyoytoo tyzeetewl meg zabadwltatnwnk. Es egheez elmeewel teſtel az erek dycho^{e}ſeegben te zent zynednek eleyben bodogwl meehethnewuk Az my eedes wrwnk Isſuſnak Criſtuſnak zent malazttyanak myatta ky te veled eel es zent lelekkel egy byzon iſten es wr erekkewl erekkee Amen."[173]

Halálos tűzről, szegény korokról, beteg testekről, pokolnak gyújtó tüzéről tesz említést a szöveg, ám másként nem nevezi meg a betegséget, és semmiféle olyan utalást nem tartalmaz, amely alapján az olvasó az orbánccal azonosíthatná. Ugyanebben a fejezetben Bálint Sándor még egyszer megerősíti azt az elképzelését, hogy az anyarozs által okozott betegség az orbánc lenne, amikor így fogalmaz: „A röviden antonita néven emlegetett szerzetesközösség anyarozstól, az orbánc kórokozójától megtisztított vetőmagot termelt és bocsátott a parasztság rendelkezésére."[174]

Ez arra enged következtetni, hogy abban a pillanatban, amikor Bálint Sándor elvégezte a saját kutatásait, ez a tudás ebben a formájában élt a népi kultúrában. A szerző pontosan tudta, hogy az anyarozs által okozott betegségről van szó, ám a helyesen diagnosztizált betegségre a még gyűjthető népi terminológiát használja.

Bálint Sándor felhívja a figyelmet arra, hogy az *Érdy codex*beli szöveg nemcsak a testi, hanem a lelki betegségekre is kitér, amikor felidézi a „halalus tyzet lelkokbe". Amint fogalmaz, „jelképesen [jelent] minden ártalmat, kísértést, amely az ember elvesztésére a gonosz lélektől származik".

Hogy mennyire értelmezhető jelképesen ez a kísértés, azon talán érdemes elgondolkodni. A kísértés ugyanis, mint tudjuk, az Antal esetében cseppet sem jelképesen, és még csak nem is álomszerű látomások képében jelent meg, hanem annyira valóságosan, hogy egy-egy összecsapás után a remete halottnak látszott, és amikor magához tért, sérülései miatt a szolgája segítségével tudott csak járni. Legalábbis Atanáztól tudjuk, hogy ezt ő és kortársai így képzelték el.

A betegség népi gyógymódjai is egyes esetekben Szent Antallal kapcsolatosak: Szent Antal napján nem szabad lisztbe nyúlni, illetve ellenkezőleg, liszttel kell gyógyítani. A tűz segítségével történő gyógyítás képzete mint analógiás gyógymód szintén ismeretes, esetleg Antal nevű személy végezhette. A piros színeződéssel járó betegségben szenvedő beteg arcát piros kendővel takarták le, piros vagy pirított kukoricával füstölték.[175] Kalotaszegi adat szerint a piros kukorica lisztjét hintőporként használták bőrbetegségek kezelésére.[176] Pápai Páriz Ferenc piros színű textília használatát javasolja a Szent Antal tüze kezelése során: „Jó akármilyen karmazsinszínű materia is, meleg borba mártván és reá borítván, mert a karmazsin festékben az erő."[177] Gyógyításra használható az a víz is, amiben a kovács lehűtötte a vasat, vagy amelyikkel a parazsat locsolja.[178] A malomtechnika kifejlődé-

[173] Érdy codex 1876: 446.
[174] Bálint 1977 I: 150–151.
[175] Dömötör 1990: 710.
[176] Péntek–Szabó 1985: 155
[177] Pápai Páriz 1984: 369.
[178] Dömötör 1990: 710.

sével az anyarozsmérgezés kiveszett, a neve azonban megmaradt, és napjainkban csaknem kizárólag az orbánc (*erysipelas*) jelölésére szolgál.

Grynaeus Tamás rendszerezi a magyar, valamint a délszláv, szlovák, román és német adatok alapján a betegség okait, megelőzését és gyógymódjait.[179] Adatai szerint a magyar népi orvoslásban a betegséget számos megelőző eljárással lehetett elkerülni: a tilalmak betartásával, a szent tiszteletével, a tűzgyújtással, állatok füstölésével, böjttel stb. A gyógyítása a következőkkel történhetett: szikra, tűz, láng, füst; piros tárgyak; liszt; ráolvasás, imádkozás; növényi orvosságok; egyéb orvosságok.[180] Megállapítja, hogy a keleti, északi és nyugati peremvidékeken a füstöléssel történő gyógyítási eljárást ismerték, míg a rácsiholást inkább a központi területeken használták.[181]

Létezett-e az *ignis sacer* Magyarországon? – kérdezi Grynaeus Tamás. Kérdésére természetesen a betegség kórokozója adhat választ, az anyarozs, amelynek az alkaloidája okozza az *ergotismus* mindkét változatát, az *ergotismus gangrenea*t és az *ergotismus convulsivus*t.

Kérdése tehát a fentiek függvényében így alakul: volt-e számottevő rozstermelés Magyarországon? Ehhez az ásatások eredményeit és az oklevelek adatait a rozstermelésre utaló helységnevekre vonatkozó adatokkal, illetve gazdaságföldrajzi, éghajlattani és termelésbiológiai megfontolásokkal egészíti ki. Az adatok alapján a szerző következtetése az, hogy a magyar nyelvterületen nem mutathatók ki sem a középkorból, sem a későbbi időkből olyan mértékű tömeges megbetegedések, mint Nyugaton. Feltehetően ezzel van összefüggésben az, hogy az ápolására képesített szerzetesek sem voltak jelentős mértékben jelen ezeken a területeken. Továbbgondolva a fentieket, valószínűnek tartom azt, hogy mindezek közrejátszottak abban, hogy a betegség tünetei, megnevezése és gyógymódjai terén nagymértékű bizonytalanság, átfedés, összemosódás tapasztalható már a legkorábbi írásos forrásokban is.

A következő fejezet adatai is erre vonatkoznak, ugyanis a betegség hagyományos megnevezéseire próbál fényt deríteni. A Szent Antal tüze (*ergotismus*) és az orbánc (*erysipelas*) megnevezés a 20. századi népi orvosi adatokban teljesen fedik egymást. A szerző a két megnevezés mellett külön tárgyalja olyan egyéb megnevezéseiket is, mint *a folyosó, hupulyka, fene*, illetve ezek előfordulását a korai írott forrásokban, majd összefoglalja az *ergotismus* gyógyítására vonatkozó népi gyógyászati ismereteket. Délszláv, szlovák, erdélyi román, német gyógyító eljárások ismertetésével egészíti ki a magyar adatokat, végezetül pedig a gyógyítók személyére vonatkozó néprajzi adatokat vonultatja fel.

Az anyarozsmérgezés pusztító, bár nem ragályos betegség volt, a középkorban a pestis és a lepra után a legnagyobb tömegeket érintette. Ismeretesek az antonita szerzeteseknek a betegek ápolására és a betegség visszaszorítására tett erőfeszítései. A járványok óriási hatással voltak egy-egy populáció életére. Először is megváltozott a népcsoport lélekszá-

[179] Grynaeus 2002: 108–144.
[180] Grynaeus 2002: 109.
[181] Grynaeus 2002: 115.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ma és összetétele. Ennek következtében megváltoztak a társadalmi és gazdasági viszonyok, a világról alkotott elképzelések, valamint a vallásgyakorlat is.

A pestis gyakorlatilag azonnali és hatalmas népességveszteséget okozott. A többi nagy pusztító betegség, a lepra, az anyarozsmérgezés és a szifilisz legtöbbször ennél lassúbb lefolyású volt. A járványok után egyes településeken számottevő demográfiai változások történtek. Ezek akár teljességgel kiürülhettek, ami vagy a település hanyatlását vonta maga után, vagy pedig új populáció vette át a régi helyét, amely új elképzeléseket, szokásokat hozhatott magával.

Az egészségesek társadalmában új rendelkezéseket kellett hozni a betegség által érintett személyek státusára vonatkozóan (a lepra mint válóok, az előjogok elveszítése, a halotti mise következtében az egészségesek világától való eltávolítás stb.). Ugyanakkor a leprás betegek is saját társadalmi formációkat hoztak létre, belső szabályzattal és vezetőkkel. Ezek a jelenségek arra mutatnak rá, hogy számottevő társadalmi változások kísérték a nagyobb járványokat.

Megváltoznak egyes hiedelmek, a világról alkotott elképzelések, értelmezések. Kezdetben a leprát isteni büntetésként értelmezték, a keresztes háborúk idején aztán ez mégis megváltozott, és a leprás keresztes lovagok tiszteletére szent betegség lett. Ahogy a betegségek védőszentjeinek kultusza erősödött, új gyakorlatok alakultak ki. A Szent Kristóf képe a templomok külső falán is megjelenhetett, ebben az esetben úgy tartották, hogy ha valaki ezt messziről megpillantja, aznap nem érheti bántalom.

Változások történtek a vallásgyakorlatban is. Megjelentek a betegségek védőszentjei és a hozzájuk kapcsolódó kultuszok, és ezek a kultuszok beépültek a gyógyítás gyakorlatába. Ilyen volt a szent ereklyék használata, a szent bor („saint vinage", fr.) készítésének és alkalmazásának gyakorlata. Az egyház mint intézmény szervezett formában lépett fel a betegápolás terén: jóváhagyta és támogatta a gyógyító szerzetesrendek működését.

Az anyarozsmérgezés első bőrtünetei az orbánc tüneteihez hasonlítottak, ezért a két betegséget gyakran összekeverték. Adataim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a középkor végén és a kora újkorban egy ideig pontosan megkülönböztették a két betegséget. A 16. századi orvosi könyv még világosan elválasztja őket, megnevezésüket és tüneteiket is. Ez addig van így, amíg a két betegség egyenlő arányban van jelen a mindennapokban. Pápai Páriz Ferenc leírásában azonban már összemosódik a két megnevezés és tünetegyüttes. Később még jobban összefonódik a két megnevezés. Ennek az lehet az oka, hogy a malomtechnika fejlődésével az anyarozsmérgezés fokozatosan ritkult, egyre kevesebbszer fordult elő. Mivel tünetei felszínesen bár, de hasonlítanak az orbánc *(erysipelas)* tüneteihez, a megnevezést egyre gyakrabban használták párhuzamosan az orbánc megnevezésére is. Végül a hivatalos orvosi nyelvben is meghonosodott az összemosódott népi megnevezés. A 20. század közepén kiadott orvosi lexikon az orbánc pontos orvosi neve és tünetleírása mellett az összemosódásból származó népi nevet használja.

Kulcsszavak
orvostörténet, pestis, lepra, középkor, morális magyarázat, Szent Antal tüze, anyarozs, antoniták, antonita kolostor, lelki megtisztulás, gyógyítás, szentelt bor, erysipelas, ergotizmus, tilalmak

Szakirodalom

BÁLINT Sándor
1977 *Ünnepi kalendárium* I–II. Szent István Társulat, Budapest
BARIÉTY, Maurce – COURY, Charles
1963 *Histoire de la médecine*. Fayard, Paris
BAUER, Veit Harold
1973 *Das Antonius-Feuer in Kunst und Medizin*. Springer, Berlin–New York
BERDE Károly
1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest
BRABANT, Henry
1966 *Médecine, malades et maladies á la Renaissancce*. La Renaissance du Livre, Bruxelles
BURGUIÉRE, André
2000 A történeti antropológia. In: SEBŐK Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 49–71.
DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.)
1990 *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest
GORDON, Benjamin Lee
1960 *Medieval and renaissance medicine*. P. Owen, London
GRMEK, Mirko D.
1983 *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale*. Payot, Paris
GRYNAEUS Tamás
2002 *Szent Antal tüze*. Akadémiai Kiadó, Budapest
HOLLÁN Zsuzsa et alii (szerk.)
1967–1969 *Orvosi lexikon* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest
HOPPÁL Mihály
1998 A szerencse lánclevele. Szent Antal-lánc a városi folklórban. In: Uő: *Folklór és közösség*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 75–86.
IMBAULT-HUART, Marie-José
1985 Les mal des ardents. In: GOFF, Jacques Le – SOURNIA, Jean Charles (ed.): *Les maladies ont une histoire*. Seuil, Paris

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

KAPLAN, Steven
1984 *The Monastic Holy Man and the Christianisation of Early Solomonic Ethiopia*. Franz Steiner, Wiesbaden
KÓTYUK ERZSÉBET
2000 *A népi gyógyászat hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban*. Osiris Kiadó, Budapest
KRAEMER, Erik von
1950 Les maladies désignées par le nom d'un saint. In: *Commentationes humanorum litteratum*. Tomus XV. nr. 2. Helsingfors, 1–150.
LEVY, Jean-Paul
1991 *Le pouvoir de guérir. Une histoire de l'idée de maladie*. Odile Jacob, Paris
LÓRÁND Klára
1979 Adalékok a fene és az íz nevű betegségek kapcsolatához. In: ANTALL József – BUZINKAY Géza (szerk): *Népi gyógyítás Magyarországon*. (Orvostörténeti Közlemények. Supplementum 11–12.) Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Budapest, 161–177.
MISCHLEWSKI, Adalbert
1989a Expansion et structures de l'ordre hospitalier de Saint-Antoine-de-Viennois. In: *Actes du Colloque International du C.E.R.C.O.M. 16–18*. Septembre 1985, Université Jean Monnet, Saint-Etienne
1989b Das Antoniusfeuer in Mittelalter und früher Neuzeit in Westeuropa. In: NEITHARD, Bulst – DELORT, Robert (ed.): *Maladies et sociétés (XIIe–XVIIIe siécles). Actes du colloque de Biefeld novembre 1986*. Ed. Du CNRS, Paris
PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1984 *Pax corporis*. Magvető Kiadó, Budapest
PÉNTEK János – SZABÓ T. Attila
1985 *Ember és növényvilág*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
RUFFIÉ, Jacques – SOURNIA, Jean-Charles
1984 *Les épidemies dans l'histoire de l'homme. Essay d'anthropologie medicale*. Flammarion, Paris
SCHOTT, Heinz
1994 *A medicina krónikája*. Officina Nova, Budapest
SIGAL, Pierre A.
1989 *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Gondolat Kiadó, Budapest
VAJKAI Aurél
1948 *A magyar népi orvoslás kutatása*. Szerzői kiadás, Budapest
VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa* I–II. Zeneműkiadó, Budapest